

Századvég a Moldván

CSALÁDREGÉNYEK A CSEH IRODALOMBAN

Ha Buddenbrookék és Forsythe-ék rokonait keressük Közép-Európa keleti felén, a cseh irodalom alighanem az elsők között jut az eszünkbe. Okkal, hiszen az újabb kori cseh történelemről és kultúráról olyan kép rögződött bennünk, melynek egyik legfontosabb vonása a plebejus-polgári jelleg; a cseh józanság, realitásérzék, a viselkedés természetes közvetlensége, a sörivás, a többit ésszel, mint erővel mentalitás — mind-mind polgári vonások. Magyar — vagy akár lengyel — előítéletek szemüvegén keresztül legelőször a különbséget érzékeljük, mivel a mi nemzeti mitológiánkban, kulturális hagyományainkban több a nemesi-paraszti elem. A nemzetkarakterisztika egyszerűsítő skatulyáiban csehek és magyarok ellenkező előjelű cím-két kaptak. Kétségtelen tény, hogy a XIX. és XX. század cseh történelmében a polgárság sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint bárhol egyebütt térségünkben. Mint ismeretes, a mi reformkorunk idején Magyarországon húsz lakosra esett egy nemes, Csehországban pedig 828-ra. A múlt századi cseh társadalom szerkezete jóval közelebb állt a nyugat-európaihoz, mint a miénk. Az is köztudomású, hogy a dualizmus korában az Osztrák—Magyar Monarchia „műhelye”, iparilag legelőrehaladottabb része Csehország volt. Érthető így, hogy a cseh—magyar szembeállítás egy olyan képletben rögződött, mely egyik oldalán polgárit, várost, józant és ugyanakkor földhözragadtat, másik oldalán pedig nemesit, falusit, hűbelebalázst, és fellegekben járót mutat. Egy kevéssé még Németh Lászlót is fogva tartotta ez a képlet. 1959-ben írt esszéjében (*Az én cseh utam*) olvashatjuk: „A magyar és a cseh írói alkat közt rögtön szembe szökik a különbség: amit minálunk költők csináltak, önállók tudósok. Az ő nemzeti ébresztőjük: a szláv nyelvészet megalapítója, romantikájuk tudós népdalgyűjtők és történetírók munkájában bontakozik ki. Az ő Apáczejuk egy Comeniusszá nő, Petőfijük viszont egy Mácha. Míg a mi nagy politikusaink, Széchenyi, Kossuth, nagy költők a színészek is; az ő legnagyobb történelemmozgatóik: magiszterek és professzorok. A két nép erőnyei és hiányai nyilván kiegészítik egymást.”

Igen, és mégsem. A cseh romantika fönntartás nélkül lelkesedett azokért az ócseh irodalmi emlékekért — a tudós Václav Hanka „fölfedezte” Királyudvari és Zöldhegyi kéziratért —, amelyekről kiderült, hogy hamisítványok voltak. A modern nemzeti eszme nemcsak egy nyelvilag megosztott (a történelmi cseh tartományokban jelentős arányú németiség élt) társadalmat talált a Moldva táján, hanem a faluba, kisvárosokba, kispolgári körbe viaszorult cseh nyelvet is. Jellemző példa, hogy a cseh romantika nagy költője, Karel Hynek Mácha a múlt század húszas éveiben németül kezdi tanulmányait Prágában, s első verseskötetét is ezen a nyelven írja. A nemzeti ébredés (így nevezik a felvilágosodás és a romantika korát) cseh gondolatvilágában fontos szerepet kap az a pánszláv eszme, mely nyelvi-kulturális értelemben egy nagy szláv nemzetet föltételez. De mindenekelőtt az irodalom példájával bizonyíthatjuk, hogy milyen alapvető párhuzamok vannak cseh és kelet-közép-európai fejlődés között. Az irodalom nemzeti célokat szolgáló feladatára gondolunk, arra a didakticizmusra, mely térségünkben átszótt a realizmus korának irodalmát is. „A szláv irodalmak, az orosz kivéve, a XIX. században egy olyan kelet-európai irodalomtípushoz tartoznak, amely alá van rendelve a nemzeti funkció-nak” — állapítja meg Alekszandr Flaker horvát irodalomtörténész egy nemzetközi kollektíva által készített német kézikönyvben (*Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*. 18. kötet. I. rész. Wiesbaden, 1976).

A cseh nemzeti ideológia vidéken, a cseh faluban keresett magának háterszágot, az idealizált cseh paraszt — csakúgy mint a történelmi múlt dicső hősei — a múlt században a cseh

irodalom egyik legfontosabb alakja. A romantikus népiség hosszú ideig rányomta bélyegét a cseh próza fejlődésére. A falusi idill színei akkor is dominálnak a regényekben, amikor — különösen 1848 után — a kapitalista fejlődés átalakítja a régi falut, Cseh- és Morvaországban is élesebbek lesznek a társadalmi ellentétek. A parasztság egyes rétegei meggazdagodnak, gyorsan polgárosodnak, belőlük lesznek azok a társadalmi rétegek, amelyek a leginkább fogékonnyak a nemzeti ideológiára. A század utolsó éveinek cseh kispolgársága rengeteg szállal kapcsolódik eredeti közegéhez, a faluhoz és a kisvároshoz. Több nemzedéken át változatlan mentalitással élő, nagypolgári hagyománnyal bíró buddenbrooki családokról azonban nemigen beszélhetünk.

A cseh epika évszázados harca az európai magaslatok megívásáért sok vonásában emlékeztet a magyar fejlődésre. 1960-ban jelentette meg Milan Kundera könyvterjedelmű esszéjét *A regény művészetéről*, ahol így fogalmazott: „Minálunk, ahol végül is a regény hagyománya általában elég csenevész volt, a folyamatosság is megszakadt. Az, amit nálunk a XIX. századvégén és a XX. század elején realizmusnak neveztek a prózában, kevés kivétellel túl messze esett attól a nagyrealizmustól, ahová eljutott a világirodalom, túlságosan magán hordta az életkép-irodalom emberi és művészi kicsinyességének a bélyegét, túl védtelen volt a különféle romantikus divatokkal szemben.” A cseh próza küzdelmét a realizmusért érdemes általánosabb érvényű kelet-közép-európai tanulságai miatt is szemügyre venni.

Illusztrációs példánk ez esetben a regénynek az a műfaji változata, amelyet magyarul a leggyakrabban családregényként szoktak említeni. Magunk részéről e műfaji változatot egy adott irodalomtörténeti korszakhoz és irodalmi irányzathoz tartozónak véljük. A modern nemzedék- vagy családregegy az európai irodalmakban századunk első három évtizedében hozott jelentős értékeket létre, születése a naturalizmus jegyében történt, de a megvalósulás túlmutat ezen az irányzaton a realista regénypoétika rekonstruálása felé. A családregegy kompozíciójának tengelye egy család több nemzedékének a története. Ez a történet egy konkrétan meghatározott történelmi korszakban játszódik. A történet ideje rendszerint több évtizedet fog át, az elbeszélő, illetve a szerző felől a regényben ábrázolt kor egy éppen lezárult időszakra. A regény családja általában olyan társadalmi csoporthoz tartozik, amely vagy eltűnőben, vagy gyökeresen átalakulóban van. Ebben a regényalakzatban elsőrendű fontossága van az időnek. A család története kronológiai rendben folyik, lineárisan halad előre. Az elbeszélő az olvasóban a megszakítatlan folyamatosság érzetét óhajtja kelteni, elbeszélésének menete ezért nyugodt, kiegyensúlyozott. A regény ábrázolt világában a mindennapi élet valóságának kitüntetett szerepe van. A családregegy panorámaszerű, cselekménye többszálú, szereplőinek száma rendszerint meglehetősen nagy. Az elbeszélő a realista konvenciónak megfelelően a megfigyelő, a krónikás és a kommentátor pozíciójához áll közel, a történetet rendszerint harmadik személyben közli az olvasóval. E regények nyelve általában a köznyelv, a beszélt nyelv változataihoz áll közel.

Közép-Európa keleti felén a nyugat-európai mintákhoz (Thomas Mann Buddenbrook családján, John Galsworthy Forsyte Saga-ján kívül mindenekelőtt Roger Martin Du Gard Thibault családját szokták említeni ebben a sorban) képest csekély késéssel jelent meg ez a regényalakzat. A cseh irodalomban is megtaláljuk a műfaji változat néhány tipológiai rokonát. Ezek a cseh regények — elsősorban Anna Maria Tilschová *Egy régi család* (Stará rodina), Karel Matěj Čapek-Chod *Turbina* és Vladislav Vančura *Horvát család* (Rodina Horvatová) című művét sorolhatjuk közéjük — genetikai kapcsolatban állnak a modell érvényű nyugat-európai művekkel, poétikai tekintetben és a regényekben ábrázolt világ sajátosságai szempontjából viszont kisebb-nagyobb mértékben eltérnek tőlük. A különbségek oka a cseh realista próza főnt említett fejlődési jellegzetességeiben, továbbá a társadalom történetében és az irodalmat olvasó közönség igényeiben keresendők.

A cseh polgárosodás egyik jellemző sajátossága, hogy a városi nemzetiségi arány megváltozásával jár együtt. A vidékről városba és polgári sorba emelkedőket a cseh nyelvű falu küldi, a városi hagyománnyal rendelkező német polgárság egy része is lassan cseh nyelvűvé válik.

A csehül olvasók közössége pedig a múlt század második felében is azt várja az íróktól, hogy erősítsék műveikkel a nemzeti tudatot. A nemzeti célok és a vágyott jövőbeni dicsőség elfeledtetése az olvasókkal, hogy az író esetleg a valóságtól az illúziók irányába rugaszkodott el. A történelmi regény cseh klasszikusa, Alois Jirásek rendszerint tüzetes vizsgálódás, forráskutatás után írta meg a múlt század nyolcvanas éveiben nagyszabású tablóját a nemzeti történelem nagy alakjairól és hőseiről. A részletek pontossága, a valóság-hű szemlélet mellett azonban regényeinek értékszerkezete a nemzetért vállalt hősi erőfeszítés és áldozatvállalás példáját sugározza, a törpe jelenbe való bele nem törődést. A nemzetnevelő realizmust a társadalmi problémák egyre élesebb szemű fölfedezése követi a cseh prózában, a nyolcvanas évektől egyre több naturalisztikus jellegzetességgel. A nagy társadalmi tablókön is meg-megcsillannak az idill színei, a komor tónusú regényeken is átsüt valaminő tanító szándéka az íróknak.

1898 és 1930 között tizenkét kötetben, tíz könyvben látott napvilágot Josef Holeček *Mie-ink* (Naši) regénypanorámája a dél-csehországi faluról. A terjedelmes mű a cseh parasztot a nemzeti jelleg őrzőjeként mutatja be, a falu közösségének hagyományos patriarkális formái mellett szavaz. Az író a mindennapi élet aprólékos rajzával gyakran néprajzi értékű hatalmas tablót készített az 1840 és 1866 közötti cseh faluról, művével azt kívánta sugallni, hogy a pénz terjedő hatalmával szemben az ősi szláv értékeket kell megőrizni, a régi életformát, mely mentes a nyugat-európai kultúra romlottságától. A Morva-vidékről származó Jan Herben több nemzedék egymást követő útjával akarta érzékeltetni *A harmadik és negyedik nemzedékig* (Do třetího a čtvrtého pokolení, 1889—1892) című regényében az utódokban is bűnhődő elődök sorsát. Regénykrónikája közel egy évszázadot mutat be az olvasónak, a XVIII. század végétől a XIX. század utolsó negyedéig: a morvaországi parasztcsalád szegénysorsú fiából a társadalmi emelkedés során a cseh nemzet irányában közömbös ember lesz, s csak a harmadik nemzedék képviselője keresi értelmiségiként a népéhez visszavezető utat. Karel Krejčí közel-múltban elhunyt kitűnő cseh irodalomtörténész véleménye szerint ez a két regény távoli rokonságban van a nyugat-európai polgári családregegyekkel. A párhuzamot elsősorban abban látja, hogy Csehországban a gazdagparaszság vállalta részben a polgárság szerepét; de fölhívja a figyelmet egy alapvető különbségre is: a paraszti család történetében a konfliktusok nem föltétlenül egy életforma csodjét és bukását jelentik, az egyén elbukása, katasztrófája után is él tovább a közösség, a falu. „A falusi élet látszatra megszakítatlan folyamatossága, mely a város életének megrázódatásaisaival, fordulataival szemben a hagyomány által szentesített formákban él tovább — ez a cseh paraszti irodalom lényege” — olvashatjuk Krejčí tanulmányában (*A nemzedékregény a lengyel és a cseh irodalomban* Maria Dąbrowska *Éjjelek és nappalok* című regénye tükrében. In: *Pięćdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej*. Warszawa, 1963. 47—61.).

Ezek a törekvések, melyekben a hosszabb, történelmi időt bemutatni akaró szándék ötvöződött a klasszikus realizmus és a naturalizmus bizonyos szemléleti és poétikai sajátosságaival, akkor jelentek meg a cseh prózában, amikor még nem született meg a később család- vagy nemzedékregénynek nevezett műfaji változat az európai irodalmakban. Így párhuzamba állításuk, összevetésük csak néhány — többnyire külsődleges — mozzanat alapján lehet jogos. Másképpen kell vélekednünk a következő korszakban keletkezett művekről, amelyek megítélésekor nem lehet figyelmen kívül hagyni sem a regényforma korszerűsítésére tett nagyszabású kísérleteket, sem a modell érvényű nyugat-európai családregegyeket. Azt is meg kell említeni, hogy a két világháború közötti cseh irodalomban egy munkáscsalád-regény is napvilágot látott, Marie Majerová *Szirána* (1935) című munkája, mely egy kladnói munkáscsalád három nemzedékének történetét tárgyalja. A regényben ábrázolt történelmi korszak a múlt század harmincas éveitől az első világháború végéig terjed. Ebben a regényben nem az adott család hanyatlásáról van szó, hanem a munkásosztály hagyományairól és történelmi jelentőségéről. Mindazonáltal a múlt századi cseh történelemben ritka volt az olyan munkáscsalád, amelyik ilyen hosszú folyamatos tradícióra tekintett vissza.

Karel Matěj Čapek-Chod (1860—1927) regényeinek világa a naturalizmuséhoz áll közel.

Kitűnően ismerte a városi cseh társadalmat, környezetrajza mindig pontos és részletező volt, keserű iróniával szemlélte a polgári világot. Az ábrázolt valóságban következetes determinizmus uralkodott nála, már-már sorsszerű végzet irányítja szereplőit a bukás felé. *Turbina* című műve 1916-ban jelent meg; magyarul is napvilágot látott 1956-ban, nem egészen érthetően „Századvég a Moldván” metaforikus címmel Rácz Olivér fordításában. Ezt a regényt csak kevés szál fűzi az európai családregeények műfaji változatához. Igaz ugyan, hogy egy prágai gyároscsalád bukásáról van a regényben szó, de inkább egy vállalkozás csődje az ábrázolás tárgya. A *Turbina* nem nemzedékek, egy család vagy nemzetség története. A műben ábrázolt idő nem egy történelmi korszak, tulajdonképpen néhány hónap csupán. Az „Ullik és tsa” papíripari nagyvállalat ugyan számos vonásával emlékeztet azokra a családi vállalkozásokra, amelyek szimbólummá nőnek egy-egy családregeényben, de a családörténet jóval kisebb szerepet játszik, mint a gyár modernizálásának céljára vett turbinával kapcsolatos események (lényegében ez a regény cselekményének a fő szála). A prágai polgári világ széles panoramája, a mindent tudó és szervező elbeszélő a klasszikus realizmus poétikájához közelíti a művet, a biológiai determinizmus, az életforma és szokások részletező bemutatása a naturalista konvencióhoz. A családregeény műfaji változata felől nézve esetleg csonka családregeénynek nevezhetjük, hiszen a hanyatlás gyorsan, robbanásszerűen következik be, szinte egyik napról a másikra. Mintha egy hosszabb folyamat legutolsó szakaszára volna csak az író kíváncsi. Nem szabad persze arról megfeledkeznünk, hogy hosszú cseh polgári hagyomány nem létezett. Így bizonyos fokig törvényszerű, hogy az európai műfaji változathoz közelebb álló két regény, Tilschová és Vančura egy-egy műve szintén rövid időszakaszt jelenít meg. Tilschová *Egy régi család*jában ismét csak két nemzedékkel van dolgunk, akár Čapek-Chod regényében.

Polgári családregeénynek tulajdonképpen csak *Anna Mária Tilschová* (1873—1957) művét tekinthetjük, hiszen nála régi prágai gyárosfamiáról van szó. Az író maga is ebből a közegeből származott. A tényanyag dokumentumszerű bemutatása, a lélektani mozzanatok iránti érzékenység, a pontos környezetrajz, a biológiai meghatározottságok szemrevétele az ő írásművészetét is a naturalista törekvésekkel rokonítják. 1916-ban látott napvilágot *Egy régi család* (Stará rodina) című regénye, két évvel később pedig folytatása *A fiúk* (Synové). A prágai Kučera család két nemzedékét ismerhetjük meg a regényből, a régimódi, konzervatív atyát és a konvenciók ellen lázadó fiúkat. Ez a szembenállás emlékeztethet bennünket azokra a múlt századi regényekre, amelyekben apák és fiúk két világgént álltak szembe egymással. Tilschová regénye azonban a régi nyárspolgári életforma és világszemlélet csődjéről is tudósít, a puritán formák között élő és üzemét vezető öreg Kučera egyre inkább anakronisztikussá váló alakja a „régicsaládok” szükségszerű elmúlását is kifejezi a rohamosan fejlődő, gazdagodó Prágában, ahol új feltörekvő családok kezdenek diktálni a század elején a polgári világban. A történet ideje mindkét regényben körülbelül egy esztendő, az első és a második regény között öt év múlik el. Kučeraék sajátos mentalitást, viselkedést testesítenek meg, az író szándéka szerint a régi cseh polgárság tipikus képviselői. A regény lapjairól szociografikus hűség-gel ismerhetjük meg ezt az életformát, merev, változatlan keretekkel, a családi étkezések öröknek tűnő rendjével. Ennek a kegyetlenül szigorú, helyenként embertelennek látszó életformának egyetlen igazi ellenfele az idő, a változások, az elmúlás. Az öreg Kučera állhatatos küzdelme az idővel, az állandóság és változás egységének bemutatása igazi írói remeklés a regényben. A régi ház komorsága és a századelő Prágájának színes nyüzsgése éles kontrasztot eredményez.

A legnagyobb szabású koncepció kétségkívül *Vladislav Vančuráé* (1891—1942). A huszadik század egyik legnagyobb cseh regényírója 1938-ban jelentette meg a *Horvat család* (Rodina Horvatova) címmel egy háromrészesre tervezett regényciklus első részét. Az első köztársaság felosztása, Csehország megszállása után Vančura a szellemi (majd később a valóságos) ellenállás feladatait sürgősebbnek tartotta a trilógia folytatásánál; a mártírhalt író művét nem fejezhette be. Számos kitűnő regény után a Horvat családban széles epikai tablóra vállalkozott az író. Mintha megkísérett volna a cseh irodalomból is hiányzó realista nagyre-

gény látomása. A modern cseh társadalom genezisééről kívánt teljesség igényű körképet festeni. Regénye az európai családregény alakzatával tart rokonságot, mégpedig a cseh prózából a legközelebbi rokonságot. Ezt még akkor is állíthatjuk, ha a tervezett trilógia torzó maradt csupán. A Horvat család azonban — akárcsak magáé az íróé — nem tipikus Csehországban, ugyanis földbirtokos nemesi családdal találkozunk a regény lapjain. Az már jellegzetesen cseh mozzanat viszont, hogy Vojtěch Horvat földbirtokos felesége egy falusi molnár leánya, tulajdonképpen az ő hozománya szanálta a birtokot.

A regény alig félévnyi idő alatt játszódik, 1913 nyári vakációjától az év karácsonyáig. Arról tehát lemondott az író, hogy egy egész történelmi korszakot mutasson be lineárisan előrehaladó idővel. Nemzedékek tekintetében viszont teljes a szerkezet, az öreg Edvard bácsitól, aki 1848-ban 16 éves volt, a diákoskodó Horvat gyerekekig. És megjelennek az előző történelmi időszakok is, az időkezelés korszerűbb formájában, néhány szereplő emlékeiben. Így a modern cseh társadalom előtörténetét 1848-ig visszamenőleg ismerjük meg, természetesen csak a sorsfordító eseményeket, éveket. Igen jellemző történet például Edvard bácsié, aki kamaszfiúként résztvett az 1848 júniusi prágai forradalomban, majd külföldön tanult, s apja kívánságára odahaza osztrák hivatalnok lett, azaz pontosabban először Bécsben, később Prágában. Öreg éveiben nyugdíjasként a cseh 1848 történetét írta, és élénken érdeklődött a cseh politika iránt, aggastyánként is várta a megváltó forradalmat. A regényben a jankovi Horvat udvarház középpontja körül megjelenik az első világháború előtti egész cseh társadalom. A lassan csődbe jutó Vojtěch Horvat családjától a szomszédos faluig, Prágáig; urasági cselédektől megtollasodott kupecparasztokig és tőkés vállalkozókig, fiatal értelmiségi köröktől a cseh politika boszorkánykonyhááig. Vančura igen nagy számú szereplőt mozgat, igen változatos helyszíneken, néha már-már szétesőnek érzi az olvasó a kompozíciót. Érezhetően feszültség van az író szándéka (totalitásgénye) és epikájának kifejezésmódja között, amint arra esszéjében utalt Milan Kundera. A szubjektív elbeszélőtől a múlt századi objektív narrátor irányába lépett vissza. A sokszínű mozaikok minden gazdagsága mellett hiányzik a lélektani mélység némelykor, az extenzivitás kárára válik a mű intenzivitásának.

Az európai családregények cseh rokonai jól mutatják annak a küzdelemnek a jellegét, amelyet a cseh próza századunk első évtizedeiben emancipációjáért vívott. Ennek a küzdelemnek a kudarcai, felemás eredményei is hozzájárultak ahhoz, hogy századunkban két korszakban is — a két világháború között és a hatvanas években — a cseh epika legszínvonalasabb alkotásai méltó versenytársai lehettek az európai regénynek. Jaroslav Hašek-től, Karel Čapeken keresztül Bohumil Hrabalig és másokig sorhatjuk a bizonyító példákat.